

СУДОЧИНСТВО ТА СУДОУСТРІЙ В УКРАЇНІ

Посібник для вищих навчальних закладів

ПрАТ «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»

СУДОЧИНСТВО ТА СУДОУСТРІЙ В УКРАЇНІ

Посібник для вищих навчальних закладів

Київ – 2020

*Рекомендовано до друку Вченою радою ПрАТ «Вищий
навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»
(Протокол № 12 від 26 грудня 2019 р.)*

Авторський колектив: Курко М.Н., Заросило В.О., Агаєв Х., Алієва-Барановська В.М., Ануфрієв М.І., Аріфходжаєва Т.Б., Бандурка О.О., Басова І.С., Бондаренко Є.В., Бондаренко О.Г., Бортник В.А., Бортник Н.П., Веклич В.О., Гайворонський Є.П., Гевко В.В., Гордієнко С.Г., Грохольський В.Л., Дашкевич В.А., Діденко С.В., Доброва О.В., Дорохіна Ю.В., Євчук Т.В., Заросило В.В., Ігнатюк О.В., Капля О.М., Князев С.В., Козаченко О.І., Коломієць А.М., Колос О.В., Коросташивець Ю.Г., Литвиненко В.І., Лісовська Ю.М., Мамай К.В., Медвідь Ф.М., Минюк Д.І., Муравйов К.В., Муравйова І.А., Омельчук В.А., Перепелиця М.М., Перцев Р., Підпалій В.Л., Подоляка С.А., Ровний В.В., Руснак Ю.І., Слива Ю.М., Сорока О.О., Станкевич М.І., Стрельбицький М.П., Стрелюк Я.В., Тагієв М., Талах А.М., Тимошенко Ю.П., Фатхутдінов В.Г., Цимбалюк В.С., Чорноус Ю.М., Чуєнко В.І., Юлдашев О.Х.

Рецензенти:

доктор юридичних наук, професор Курило В.І.;
доктор юридичних наук, професор Галуцько В.В.;
кандидат юридичних наук, доцент Басс В.О.

С89 Судочинство та судоустрій в Україні: посібник для вищих навчальних закладів / за заг. редакцією доктора юридичних наук, професора В.О. Заросила та доктора юридичних наук, професора А.М. Кислого. Київ: «Видавництво Людмила», 2020. 196 с.
ISBN 978-617-7828-42-5

У посібнику, розробленому працівниками Навчально-наукового інституту права ім. Володимира Великого Міжрегіональної академії управління персоналом, систематизовано діяльність суду та судової системи в Україні.

Матеріали посібника ґрунтуються на нормах Конституції України, Законів України «Про судоустрій і статус суддів», «Про очищення влади», «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» та інших законодавчих та відомчих нормативно-правових актів у сфері діяльності судів.

Навчальний посібник призначений для використання викладачами, курсантами, студентами та слухачами вищих навчальних закладів, практичним працівникам, правозахисних органів та особам, які цікавляться проблемами судочинства та судоустрою в Україні.

ЗМІСТ

1. Історія суду та судочинства в Україні	4
2. Конституційні засади судочинства в Україні	18
3. Система судів в Україні	31
4. Місцеві суди, апеляційні та вищі спеціалізовані суди: повноваження та організація діяльності.....	43
5. Верховний суд України структура, повноваження, діяльність.....	51
6. Судді, кваліфікаційні вимоги щодо їх призначення та контроль за їх доброчесністю	64
7. Присяжні та їх статус у судовій системі.....	74
8. Добір кандидатів на посади суддів, складання кваліфікаційних іспитів.....	78
9. Оцінка кваліфікації суддів та їх навчання і перепідготовка	94
10. Вища кваліфікаційна комісія суддів та громадська рада доброчесності.....	109
11. Вища рада правосуддя та її діяльність.....	123
12. Відповідальність суддів та підстави звільнення	134
13. Суддівське самоврядування.....	144
14. Фінансове та майнове забезпечення судів та суддів	152
15. Організаційне забезпечення діяльності судів, діяльність державної судової адміністрації та судової охорони	161
16. Конституційний суд як суд окремої конституційної юрисдикції.....	175
17. Арбітражні та третейські суди в Україні.....	183
Рекомендовані джерела інформації.....	186

1. ІСТОРІЯ СУДУ ТА СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ

Попри наявну нині в європейських країнах тенденцію до уніфікації правових інститутів з метою формування єдиних принципів і стандартів, судові системи більшості країн Європи зберігають відмінні риси, пояснити які можна історичними традиціями та особливостями правових систем. Тому для більш точного формування знань про судову систему України, а також визначення напрямів розвитку та реформування судової системи України необхідно враховувати основні етапи історичного шляху вітчизняного суду. Вивчення історії судочинства в Україні сприятиме не лише подальшому активному засвоєнню знань і умінь студентів, але й застосуванню отриманих знань в процесі змін у системі судової влади, і також сприятиме збереженню національної впізнаваності України.

Аналізувати історію становлення українського суду і відліковувати її від Київської Русі або Запорізької Січі, щоб виокремити історичне коріння сучасної структури вітчизняного судоустрою, досить складно. Занадто невеликі історичні проміжки часу Українська держава існувала як самостійна. У різні періоди території сучасної України перебували в складі Київської Русі, під татаро-монгольським ярмом, під владою Литовської і Польської держав, у складі Російської імперії, що відбивалося і на судоустрої країни. А згодом революція 1917 року настільки кардинально вплинула на державний устрій усіх країн, які увійшли до складу Радянського Союзу, що історичні традиції у розвитку судової влади і судоустрою були повністю перервані, а вікові надбання з реформування судової системи просто відкинуті, оголошені шкідливими.

При визначенні видів судів, що діяли на території сучасної України до 1648 р., виникають труднощі через малу кількість джерел, які характеризували б їх діяльність. Судовий устрій на той час відповідав прийнятому в Речі Посполитій і складався із судів земських, повітових, міських і підкоморських, а також міщанських судів у містах, козацьких судів і судів духовництва. Зазначені суди були судами становими, оскільки розглядали спори між певними категоріями громадян: представниками шляхти, ко-

зацтва, духівництва, міщанами, і сучасною мовою їх можна було б охарактеризувати як спеціалізовані (зі спеціалізацією за суб'єктом звернення).

Однак дослідниками висловлювалися й сумніви з приводу наявності на території України у XVII ст. злагодженої судової системи.

Після 1648 р. підвищилася роль козацтва, що заснувало свої форми військового суду у вигляді судів сотень, полкових і Генерального суду, які увібрали в себе шляхетські суди, що діяли раніше.

Судом першої інстанції став сільський суд, що у козацьких селах складався з отамана та 2-3 чоловік з товариства, у компетенцію якого входив розгляд нескладних справ.

Сотенний суд створювався у невеликих містах, де знаходився осередок сотні. Кожна сотня складалася з одного або більше містечок і багатьох сіл. Сотенні суди слухали справи і цивільні, і кримінальні відносно сотенних урядників і козаків, що належали до даної сотні, а також інші справи.

Полковий суд спочатку не був судом постійним, він створювався й розглядав справи за розпорядженням полковника в місті, що був осередком полку. Таких осередків у Гетьманщині було 10: Київський, Чернігівський, Стародубський, Переяславський, Ніжинський, Прилуцький, Гадяцький, Лубенський, Миргородський і Полтавський. Слід нагадати, що на той час під полком розуміли не лише військовий підрозділ, а й адміністративно-територіальну одиницю. Підсудні полковому суду були всі кримінальні і цивільні справи не лише відносно або за участю полкової старшини, але й рядового козацтва, сотенної старшини.

Генеральний військовий суд так само спочатку не був судом постійно функціонуючим. Звичайно він збирався і проводився там, де на той час був гетьман, що передавав на розгляд військових суддів скарги, які надійшли до нього. Суд міг розглядати справи не лише в порядку апеляції (розглянуті раніше в нижчих судах), але й виступати як суд першої інстанції у цивільних і кримінальних справах відносно генеральної старшини, полковників, бунчукових і військових товаришів, військових канцеляристів та осіб, узятих під гетьманську протекцію. Час від часу

завдання і структура Генерального військового суду змінювалися. А в період 1722-1727 рр. Генеральний військовий суд практично не діяв через створення Малоросійської колегії.

Ще однією судовою інстанцією була Генеральна військова канцелярія. Цей орган був найвищим після гетьмана інститутом у Гетьманщині й у його повноваження входило і судочинство. Засідали у Генеральній військовій канцелярії гетьман і кілька членів генеральної старшини, та розглядати вона повинна була, в ідеалі, тільки апеляції на рішення Генерального військового суду.

Найбільшим недоліком козацького суду в зазначений період була повна відсутність розмежування між владою військовою, адміністративною та судовою, оскільки суддями в більшості випадків виступала козацька старшина. Відповідно старшини, полковники або гетьман, по-перше, могли впливати на рішення, що приймалися судом, а по-друге, вони не завжди бажали виконувати свої суддівські обов'язки, що призводило або до неможливості судового захисту, або до зволікання. До того ж судоустрій характеризувався нестійкістю. Суди і судді часто змінювалися, практично не передбачалося виконання функцій судді на професійній основі. Виділяти судові інстанції в сучасному розумінні також складно – люди звичайно зверталися до найближчого суду. Крім того, украй важко визначити межі компетенції кожного суду. Однакові спори могли слухатися в різних судах, загальних правил не було, і, як правило, це залежало від бажання того, хто суд здійснював. Оскільки відправлення правосуддя давало дохід і цим доходом дорожили всі, хто мав право судити, то досить часто справа, що могла дати прибуток, вилучалася з нижчестоящого суду для розгляду у вищестоящому, наприклад, із сотенного в полковий.

Зазначені недоліки козацького суду стали приводом для проведення реформи в судоустрої й повернення до ста тутових судів, що діяли раніше. В Універсалі гетьмана Розумовського від 19 листопада 1763 р. про відновлення земських і гродських судів метою реформи визначалося упорядкування українських судових місць, щоб кожному скривдженому забезпечити правосуддя. На початку 1764 р. у Малоросії було засновано 20 повітових судів, а також підкоморські суди, городські та земські, що посту-

пово заміняли козацькі суди. Універсал заборонив судам розглядати справи, які не належать до їхньої юрисдикції. Розмежування справ кримінальних і цивільних сприяло спеціалізації судів. Судді обиралися з людей заможних, що на тодішню думку мало зменшити кількість хабарів.

Етапом еволюціонування судового устрою України можна вважати кінець ХУІІІ – початок ХІХ ст., коли Україна входила до складу Російської імперії. Цей період характеризується значними напрацюваннями в усвідомленні ролі суду для держави. Вони полягають як в обґрунтуванні необхідності виділення суду серед інших державних органів з наданням йому самостійності, так і в появі, використанні та розробці поняття «судова влада».

Так, у 1803 р. М. М. Сперанський запропонував а) керування державою покласти на три сили, одна з яких судова, б) створити при Сенаті судовий орган, що поряд із законодавчими і виконавчими органами міг би перешкоджати монархові зловживати своєю владою. У 1862 р. в Основних положеннях судоустрою було закріплено, що влада судова відокремлюється від виконавчої, адміністративної і законодавчої. Становлення судової влади як гілки державної влади, а суду як повноцінного і самостійного державного органу стало одним із завдань реформи 1864 р.

В указі Сенату від 20 листопада 1864 р. ставилося завдання «підняти судову владу, надати їй належну самостійність і утвердити в народі повагу до закону, без якого неможливий суспільний добробут...». Функції законодавчої влади відокремлювалися від судових, заборонявся розгляд скарг на рішення вищого судового органу – Сенату, утверджувався принцип законності здійснення правосуддя. Ставиться питання про необхідність створення адміністративної юстиції для розгляду спорів про право між владою і громадянином, що могло стати гарантією недоторканності суб'єктивних прав.

Значних змін зазнавав устрій судової системи. До середини ХІХ ст. судова система Російської імперії була досить складною і нараховувала 16 судових інстанцій (йдеться про види судів) і крім загального порядку судочинства 30 особливих видів провадження. У результаті судової реформи судоустрій був значно спрощений в основному за рахунок ліквідації станових судів.

Відповідно до Устрою судових установлень від 20 листопада 1864 р. судова влада довірялася мировим суддям, з'їздам мирових суддів, окружним судам, судовим палатам і Урядовому Сенату як верховному касаційному суду (ст. 1).

Мирові судді закріплювалися за повітами і містами. Повіт з містами, що перебували у ньому, становив мировий округ, що ділився на мирові ділянки. У мировій ділянці перебував мировий дільничний суддя, що слухав малозначні кримінальні і цивільні справи. З'їзди мирових суддів збиралися для остаточного вирішення справ, які входили у компетенцію мирового судді. Окружні суди створювалися на кілька повітів і розглядали кримінальні і цивільні справи, що виходили за межі компетенції мирових судів. Судові палати засновувалися в округах, що включали кілька губерній або областей і розглядали деякі спори по суті, а також виступали апеляційною інстанцією на рішення окружних судів. У складі Урядуючого Сенату для здійснення правосуддя були створені два Касаційних департаменти по кримінальних і цивільних справах.

Значення судової реформи 1864 р. важко переоцінити. Вона стала результатом визнання досягнень наукової юридичної думки щодо значущості суду та судової влади для держави. Реформи запроваджувалася тривалий час, протягом якого не припинялися дослідження щодо реалізації основних її положень та оптимізації судового устрою. Сучасники зазначали, що і по закінченні 50 років реформування ідеальною судова система не стала, але як найбільш важливі її досягнення відзначалися суд присяжних, виборний мировий суд, висококваліфікована присяжна адвокатура, значне зменшення строків розгляду справи, відхід від принципу становості при створенні судів та успіхи в боротьбі з повсюдним хабарництвом. А один з основних підсумків судової реформи звучав просто і сучасно навіть для наших днів – незалежний і самостійний суд, створений окремо від виконавчої і адміністративної влади, однаковою мірою необхідний як для захисту приватних та особистих інтересів населення, так і для зміцнення державної влади.

На жаль, можна лише припускати, в які строки судова влада змогла б одержати загальну довіру та визнання і наскільки ефек-

тивною стала б судова система у разі продовження реформи, оскільки революція 1917 р. повністю перекреслила всі досягнення в цій сфері. Проголошені судовими уставами 1864 р. принципи судової влади, такі як виборність деяких категорій суддів, незалежність суддів від адміністрації, гласність і змагальність процесу, рівність сторін перед судом, право обвинуваченого на захист були оголошені буржуазними та декларативними. Декретом про суд № 1 від 7 грудня 1917 р. Рада народних комісарів скасувала Урядуючий Сенат, окружні суди, судові палати, військові, морські і комерційні суди, призупинила дію мирових судів, у результаті чого була практично ліквідована діюча з реформи 1864 р. судова система. Замість тих, що діяли раніше, вводилися суди, створені на підставі виборів. Основний принцип виборності суддів – судді обираються із трудящих трудящими. Нові місцеві суди стали судами першої інстанції і розглядали цивільні справи із ціною позову до 3000 рублів і кримінальні справи, по яких передбачене покарання у вигляді позбавлення волі до двох років. Для розгляду більш складних справ створювалися окружні суди. Найбільш важливі справи (наприклад, про контрреволюційні злочини) розглядалися революційними трибуналами. Апеляція на рішення судів першої інстанції була скасована, допускалася лише касація у випадках накладення грошового стягнення понад 100 рублів або позбавлення волі більш ніж на 7 років.

В Україні після одержання звістки про революцію 1917 р. було створено Виконавчий комітет, що діяв від імені Тимчасового уряду, і Київську Раду робітничих і солдатських депутатів. 17 березня 1917 р. було створено Центральну Раду, яка взяла курс на установаження автономної Української Республіки з демократичним парламентським устроєм. Серед подальших подій можна виділити кілька історичних фактів, які характеризували стан судової влади України.

Так, Третій Універсал Української Центральної Ради (ухвалений 7(20) листопада 1917 р.) закріпив, що суд в Україні повинен бути справедливим, таким, що відповідає духові народу. Генеральне Секретарство судових справ відповідало за приведення «судівництва» у відповідність до правних понять народу. Враховуючи підпорядкованість Генерального Секретарства судових

справ Генеральному Секретаріатові України (уряду), про незалежність судової влади говорити не доводиться.

Статут про державний устрій, права і вольності УНР (ухвалений 29 квітня 1918 р. Українською Центральною Радою) поряд з Всенародними Зборами (законодавча влада) та Радою Міністрів (виконавча влада) виокремлює і судову владу, яку очолює Генеральний Суд (вища судова інституція), обраний Всенародними Зборами, що виконує касаційні функції для всіх судів Республіки, судить членів Всенародних Зборів і міністрів. Закріплено і найважливішу ознаку судової влади – виключність: «Судова влада в рамках цивільного, кримінального і адміністративного законодавства здійснюється виключно судовими установами». Є прояви такої ознаки судової влади, як повнота: «Судових вирішень не можуть змінити ні законодавчі, ні адміністративні органи влади». Але незалежність судової влади на той час забезпечити не вдалося – вона підпорядковувалась всесильному парламентові.

Закони про тимчасовий державний устрій України Гетьмана П. Скоропадського (прийняті 29 квітня 1918 р.) не передбачали нічого для становлення судової влади як рівної гілки влади. Гетьман мав право полегшувати покарання, оголошувати загальне прощення вчинених злочинних подій із скасуванням проти них переслідування та звільнення їх від суду і покарання, що порушувало повноту, виключність та самостійність судової влади. Вищим судовим органом був Генеральний Суд України. Всі генеральні судді призначалися Гетьманом.

Разом з тим зазначена система довго не проіснувала. В Україні було ліквідовано всі національні державні утворення і вона приєдналася до СРСР.

Конституція УСРР від 14 березня 1919 р. та Конституція УСРР від 15 травня 1929 р. не містять жодного положення не лише про судову владу, а навіть щодо судових органів або порядку судового захисту прав «робітників та селян». Розділ IX Конституції УРСР (прийнята 30 січня 1937 р.) має назву «Суд і прокуратура». Відповідно до нього правосуддя в УРСР здійснювалось Найвищими Суди УРСР та Молдавської АРСР, обласними судами, судами адміністративних округів, спеціальними